

УДК 94 (477.74) "1905"

DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2025.2.339>

*Віктор Савченко**

КРИВАВА ЛАЗНЯ У «ДНІ СВОБОДИ»: СВІДЧЕННЯ ЛІКАРІВ ОДЕСЬКОЇ «ШВИДКОЇ ДОПОМОГИ» ПРО ЖЕРТВИ ЄВРЕЙСЬКОГО ПОГРОМУ 18-21 ЖОВТНЯ 1905 Р.

Анотація: Події жакливого єврейського погрому 18-21 жовтня 1905 р. в Одесі майже не вивчені вченими та поверхнево відображаються в українській історіографії. Дослідження подій погрому дає змогу твердити про те, що провокації, які передували погрому, влаштовували як представники місцевої влади, поліцейські та військові, так і революціонери (соціалісти-революціонери, анархісти), що прагнули підштовхнути населення до загального повстання проти імперської влади.

У статті аналізується унікальне історичне джерело, що було недосліджене істориками – доповіді-свідчення лікарів одеської «Швидкої допомоги» (жовтень-листопад 1905). У цих свідченнях фіксувалися випадки, коли погром починався з нацьковування поліцейських на єврейське населення Одеси, з організації біля поліцейських ділянок (керівництвом цих ділянок) натовпів так званих «православних маніфестантів», частина з яких, через кілька годин перетворювалася у погромників. Чини поліції, війська, адміністрації мали надію мати матеріальний і політичний зиск з майбутнього погрому, бажаючи помститися «революціонерам» за політичні зміни жовтня 1905 р. та напади на поліцейські ділянки.

Можливо стверджувати, що погром в Одесі почався у другий половині 18 жовтня 1905 р. з подій як у самому центрі міста, так і на його околиці «Молдаванці». Значна частина так званих «православних маніфестантів», вже 19 жовтня 1905 р. взяла участь у погромі під гаслами «за веру, царя і отечество». Частина військових імперської армії, під керівництвом офіцерів, допомагала погромникам, стріляла у «самооборонців», обстрілюючи мирні квартали, прикривала військовою силою юрби погромників, беручи участь у грабунках під час погрому. Можна твердити, що погром в Одесі був організований керівництвом міста, вищими поліцейським чинами й окремими військовими командирами гарнізону міста.

Ключові слова: Одеса, євреї, погром, поліція, військові, самооборона, революціонери

Вступ. В останнє століття Україна пережила безліч трагедій (сталінські репресії 1929-1953 рр., голодомори 1932-1933 і 1947 рр., терор і Голокост 1941-1944 рр., військові звірства 2022-2025 рр.) і, в силу своєї хронологічної близькості практично перекрили страшні порослі «російського світу», який тільки-но почав показувати свій звірячий оскал на початку 20 ст. (погромами 1905 р. в Одесі, Києві й інших українських містах).

У 2025 р. виповнюється 120 років страшному єврейському погрому в Одесі, який забрав за три доби життя понад 300 людей. Ми не повинні забувати цієї трагедії, яка пустила своє отруєне насіння у 20 і навіть у 21 ст. Єдиним німим свідком тієї трагедії

* Савченко Віктор Анатолійович – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії України Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського (Одеса, Україна); ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5949-2263>; e-mail: Lanjeron15@gmail.com

залишається меморіал на одеському III-му єврейському цвинтарі, що був створений в пам'ять про загиблих у погромі 1905 р. у вигляді плити з іменами та прізвищами жертв¹.

Метою статті є аналіз перебігу подій кривавого жовтневого погрому в Одесі 1905 р., що призвів до кровопролиття, роль лікарів «швидкої допомоги» у допомозі понівеченим, дії революціонерів, імперської влади, поліції та військових під час погрому. Автор ставить ціль з'ясувати хронологію подій 18-22 жовтня 1905 р. та «міську географію» поширення погромних інцидентів.

Огляд літератури. На жаль, історичних досліджень, що проливають світло на одеський погром 1905 р., на диво мало. Радянські історики замовчували подібні події, більшість сучасників розглядають погроми у Російській імперії загалом, не виділяючи саме криваві одеські події. Винятком є стаття та книга американського історика Р. Вейберга², англійської й американської історикині П. Херлихи та К. Хемфрі³, публіцистична брошура одеського краєзнавця Р. Александрова⁴ та статті одеських істориків І. Дружкової та Т. Гончарука⁵. Останній дослідник підкреслив, що: «...цінним джерелом для вивчення цієї проблематики: перебігу подій, їхніх причин, рефлексій у суспільстві та ін. є матеріали місцевої преси», які варто залучати для вивчення погрому 1905 р.⁶ (про діяльність працівників одеської швидкої допомоги під час погрому свідчать місцеві газети «Одесский листок» та «Одесские новости»)⁷.

Пропонована стаття вводить до наукового обігу унікальний документ «Доповіді лікарів швидкої допомоги про випадки поранень і вбивств громадян під час єврейського погрому в Одесі. 18 жовтня – 23 жовтня 1905 р.»⁸. Ці «довідки» (головне джерело статті) були заслухані на засіданні Одеського товариства лікарів на початку листопада 1905 р.

На жаль, на сьогодні історики мають уявлення про погром в Одесі лише загалом, топографія, хронологія й організатори погрому ще потребують свого прискіпливого дослідження. Тому спробуємо відновити хронологічні та «географію» подій, використовуючи унікальні дані представлених архівних матеріалів і «політизоване» джерело тих бурхливих подій, в якому бракує конкретики⁹.

Виклад основного матеріалу. 12 жовтня 1905 р., після оголошеного

¹ За даними одеського краєзнавця А. Грінь вказано 306 жертв погрому, що були поховані у жовтні 1905 р. на II-му єврей. цвинтарі Одеси, а після його знищення у 1972 р., меморіал жертвам опинився на III-му єврей. цвинтарі.

² Weinberg R. Pogroms, and the 1905 Revolution in Odessa // The Russian Review. 1987. Vol. 46, No. 1. P. 53-75; The revolution of 1905 in Odessa: blood on the steps. Indiana University Press, 1993. 302 p.

³ Herlihy P. Odessa: A History 1794-1914. Cambridge: Harvard University Press, 1986. 500 p.; Хемфрі К. Одесса: погроми в городе-космополите // Антропологический форум. 2010. № 12. С. 213-247.

⁴ Александров Р. Право на имя // «Мигдаль». Еврейская Одесса. Вып. 5. Одесса: Студия Негоциант, 2005. 68 с.

⁵ Дружкова І.С. «Одесские новости» як історичне джерело для вивчення подій Одеського погрому 1905 року // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2010. Вип. XXIX. С. 294-299; Гончарук Т. До питання про висвітлення подій єврейського погрому жовтня 1905 р. в Одесі на сторінках місцевої преси (за матеріалами газет «Одесский листок» та «Одесские новости») // Південний захід. Одесика. 2020. № 29. С. 153-162.

⁶ Гончарук Т. До питання про висвітлення подій єврейського погрому... С. 153.

⁷ Одесский листок. 1905. 29 октября; Одесские новости. 1905. 28 октября.

⁸ Державний архів Одеської області (ДАОО). Ф. П-2. Оп. 1. Спр. 401. Арк. 1-36.

⁹ Одесский погром и самооборона. Париж: изд. Западного центрального комитета самообороны Поалэ-Ціонь, 1906. 94 с.

загальноміського страйку, застрайкували одеські залізничники, працівники друкарень, інших підприємств та установ. 14 жовтня до страйку долучилися студенти університету та учні й учениці середніх учбових закладів (морехідного училища, комерційного училища Файга і ще 9 училищ і гімназій Одеси). Коли студенти захопили університет і почали будували барикади, у центр міста були введені війська, що, разом із поліцією, зруйнували барикади, розігнали натовпи протестувальників, поранили кількох молодих людей¹⁰. У той же час з дахів і вікон будинків у поліцейських і солдат стріляли невідомі революціонери. Ці події висвітлював запис доктора Швидкої допомоги Й. Перкеля¹¹, що свідчив про «криваве побиття поліцією дітей» – студентів і гімназистів козаками ногайками¹². Наступного дня за скаргою батьків потерпілих, у міській Думі розглядалося питання «про побиття гімназистів».

16 жовтня застрайкували майже всі підприємства Одеси, багатолюдний мітинг в університеті закінчився тим, що на вулицях з'явилася «студентська збройна міліція», знову збудовано барикади. Доповідь № 2 чергового лікаря Швидкої допомоги лікаря І. Радецького свідчить, що карета Швидкої допомоги (з лікарями Я. Бардахом¹³ та І. Радецьким) була викликана в аптеку Гурського (на розі вул. Ямська та Преображенська), де вказані лікарі виявили багато пораних гвинтівочними кулями військових (напевно випадкових перехожих і бійців «самооборони»). На Ямській вулиці солдати, під командуванням офіцера-сапера, стріляли вздовж вулиці і по вікнах будинків (за свідченням І. Радецького «хоча на ній нікого не було видно»). У житловому будинку навпроти аптеки солдатські кулі вбили одну жінку та поранили двох жінок.

Лікар передає страждання «дівчини 18 років» (була поранена в ногу і в спину навиліт). У маренні вона повторювала слова: «теть самодержавство... хай буде свобода!». Офіцер, погрожуючи револьвером, заявив лікарям, що якщо дівчина «не замовкне», то він накаже солдатам «стріляти по ній і по Вас», погрожуючи, що наказав своїм солдатам стріляти у всіх, хто наблизиться до вікон аптеки, чи до аптечного телефону¹⁴.

Доктор Й. Перкель вказував, що 16 жовтня в Одесі стало «днем барикад», і свідчив про побиття нагаями студентів і гімназистів¹⁵, вказуючи на «розстріл військом» молоді на барикадах¹⁶. У сутичках з поліцією та військами 16 жовтня загинуло 9 і поранено 80 людей, затримано понад 200 протестувальників. Міська Дума, обурена діями поліції, збиралася

¹⁰ Herlihy P. Odessa... P. 305.

¹¹ Перкель Йосип Давидович (1873–1952) у 1917 р. в Одесі організував шкірно-венер. поліклініку, у 1921 р. вона була реорган. в перший в УСРР Наук.-дослід. шкір.-венеролог. інститут. Зав. від. сифілідології та заст. дир. інст. з наук. частини. Член Вченої ради Мін. здоров. УРСР, член правління наук. тов. дерматовенер. Мав 80 наук. робіт, монограф. присвячену лікув. венер. хвороб.

¹² ДАОО. Ф. П-2. Оп. 1. Спр. 401. Арк. 9, 18зв.

¹³ Бардах Яків Юлійович (1857–1929) – мікробіолог, бактеріолог. Закінчив фіз.-мат. фак. університету в Одесі та Війск.-мед. академію у СПб. У 1888 разом з І. Мечниковим, Д. Заболотним, М. Гамалією брав участь в організації Одес. бактеріолог. станції. З 1895 і до кінця життя вів курс мікробіології в університеті та ІНО, створив першу каф. мікробіології, розробив методику виготов. протидифтерій. сироватки. У 1903 організував в Одесі першу Станцію швидкої мед. допомоги.

¹⁴ ДАОО. Ф. П-2. Оп. 1. Спр. 401. Арк. 4–4зв.

¹⁵ Ibid. Арк. 18зв.

¹⁶ Ibid. Арк. 9.

взяти участь у запланованій траурній процесії, проте градоначальник Д. Нейдгардт¹⁷ наказав уночі таємно поховати жертв подій 16 жовтня. 18 жовтня міська Дума прийняла постанову «про призначення на посаду Одеського градоначальника нової особи»¹⁸.

Вранці 18 жовтня місто перетворилося на суцільний безперервний мітинг, бо стало відомо про оприлюднення царського «Маніфесту» (цей документ вважали «даруванням політичних свобод»). На вулицях Одеси з'явилися промовці-революціонери, що агітували за початок збройного повстання, поширювалися нелегальні видання, збиралися пожертви «на революцію». Натовп маніфестантів, гукаючи «Геть самодержавство!», зірвавши портрет царя та державні прапори, увірвався до зали міської Думи... Й. Перкель вказує на «стотисячний» натовп протестантів, на повну відсутність військ і поліції на вулицях¹⁹.

У доповіді доктора-асистента Швидкої допомоги Гаврилова, йшлося про те, що якийсь військовий 18 жовтня «йшли під червоним прапором біля університету»²⁰. В університеті студенти, разом із представниками революційних груп (есерів, соціал-демократів, Української рев. партії, Бунду, сіоністів, польських соціалістів, вірменської нац.-рев. партії, грузинського земляцтва)²¹, створили «Коаліційну раду», формуючи збройні студентські загони «міліції» (10-15 загонів), учні мореплавного училища та моряки, залізничники (разом до 250 чол.), втягуючись у вуличні зіткнення із поліцією та військом (за неперевіреними даними вони мали близько бл. 350 пістолетів і 5 гвинтівок). «Розпливаючись по будинках перед військом, вони знову виходили з будинків і з'єднувалися, тільки-но військо йшло... відстояли свої вулиці»²².

Одеські анархісти під керівництвом Л. Гершковича та М. Ердалевського («Роберт») бажали діяти самостійно, були створені анархістські дружини, члени яких 18-20 жовтня стріляли та кинули 5 бомб у поліцію (18 жовтня на вул. Дальницькій було вбито два поліцейських і ще кількох було поранено), солдатів, натовп «чорносотенців»²³. І хоча поліцією були заарештовані бл. 10 анархістів, анархісти з групи П. Непомняшого, при спробі арешту, вчинили збройний опір поліції. Анархісти Я. Бройтман (організатор білостоцької групи анархістів), підірвався на власній бомбі, іншому – Я. Шумахеру («Яшка-бомбіст») вдалося кинути кілька бомб²⁴.

Збройні загони єврейської самооборони (до 300 чол.) були створені в Одесі ще у 1904 р., маючи певні запаси вогнепальної зброї. 18-19 жовтня ці загони змогли дати відсіч погромникам (вбито 2 «хулігана» та 2 поліцейських, десятки поранені, 12 «хуліганів» були полонені та під вартою направлені до університету). Фактично 18 жовтня Одеса перебувала

¹⁷ Нейдгардт Дмитро Борисович (1861-1942) – сенатор, Полоцький губернатор (1902), Одес. градоначальник (1903-1905), з 1907 сенатор, таєм. радник, член Держ. ради Рос. імперії.

¹⁸ Малахов В.П., Степаненко Б.А. Одесса, 1900-1920. Люди... События... Факты... Одеса: Optimum, 2004. С. 146.

¹⁹ ДАОО. Ф. П-2. Оп. 1. Спр. 401. Арк. 9.

²⁰ Ibid. Арк. 17зв.

²¹ Серед загиблих студентів та учнів, які боронили єврей. квартали бачимо: студента – українця І. Шелудченка, лаборанта універ., грузина О. Клдїашвілі, болгарина «математ. факультету» А. Вінкича, студентів: А. Арунянца, Байрамова, Ю. Шмїдта, вихованця муз. училища Ф. Штрорма й ін. – Дружкова І.С. «Одесские новости»... С. 295-298.

²² Одесский погром... С. 55.

²³ Центральний державний історичний архів України у м. Києві. Ф. 385. Оп. 1. Спр. 2124. Арк. 64-69.

²⁴ ДАОО. Ф. 534. Оп. 1. Спр. 562. Арк. 7-8.

у стані міського повстання, центрами якого стали корпуси університету та лазні Ісаковича²⁵.

Як свідчать документи саме лазні Ісаковича стали місцем перебування самооборони та «перев'язувальним пунктом». 18 жовтня в районі лазень самооборонці відігнали «хуліганів», але, у другий половині дня, до району підтягнулося військо, що спричинило стрілянину на вул. Ямській²⁶. У літературі помилково зазначено, що погром розпочався на Молдаванці на вул. Дальницькій, але у доповіді доктора Я. Зільберберга²⁷ йдеться про те, що вже о третій годині дня в Одесі почався погром магазинів на Херсонській і Преображенській. Асистент Гаврилов і доктор Островський згадують про «маніфестацію» (натовп погромників з іконами та імперським прапором, з кийками та ломами), яка йшла, громлячи «єврейські» крамниці, від Херсонської поліцейської ділянки (вул. Херсонська, 4). На чолі натовпу йшли «поліцейський з браунінгом» та городові, в ар'єргарді – солдати. Цей натовп самооборона зустріла перестрілками на вул. Ольгіївська та погнала назад до поліцейської ділянки²⁸.

У другий половині дня на вул. Головковській революційні маніфестанти зіткнулися з групою робітників, які напали на «маніфестантів» і «погнали» їх до вул. Прохорівської, де сталися перші напади на євреїв. У доповіді доктора Й. Бальтера о п'ятій вечора карета Швидкої допомоги виїхала на Колонтаєвську-Майстерську, де біля місцевої аптеки докторами були знайдені два поранені «євреї 17-18 років» з вогнепальними ранами гвинтівковими кулями (солдати стріляли у самооборонців). Далі карета Швидкої завітала на ріг М'ясоїдівської-Прохоровської, де був «перев'язувальний пункт» в якому перебували три євреї, поранені «хуліганськими» револьверними кулями (самооборонці, що билися з погромниками)²⁹. О 4 годині дня до Єврейської лікарні «прибула» перша жертва за цей день – труп студента з самооборони з колотою раною³⁰. Тим часом біля аптеки Гарника (вул. Дальницька-Степова), куди прибули за викликом лікарі Швидкої допомоги, скупчився натовп «хуліганів», які громили єврейські крамниці, захоплюючи цінні речі, причому солдати патрульного посту не реагували на те, що відбувалося, і навіть «набивали собі кишені» речами з розграбованих лавок.

«18 числа ввечері, коли тільки розпочався перший погром» в аптеці Гарника більшість поранених були погромники – «хулігани» (напевно там відбувалася сутичка між погромниками та самообороною). За свідченням лікарів, цю аптеку оточила самооборона «людей 30-40», в яку став стріляти солдатський караул. Після п'яти залпів ще двоє

²⁵ Лазні Ісаковича (вул. Преображенська, 45) – комплекс водолікарні та бань побудований у 1876 р. Ісакович Самійло – депутат Одес. думи, секретар комісії з розробки питання про міську міліцію, примикав до кадетів, голова Одес. караїм. благодій. тов. надання допомоги караїмам, що вчилися у навчальних закладах.

²⁶ ДАОО. Ф. П-2. Оп. 1. Спр. 401. Арк. 19зв.

²⁷ Зільберберг Яків Володимирович (1857-1934). У 1882 закінчив мед. факультет Київ. універ-ту та переїхав до Одеси, працював ординатором хірург. відділення у Єврей. лікарні, захистив доктор. дисер. У 1885-87 працював хірургом у клініках СПб. та Німеччини. У 1900 в Одесі першим застосував спинномозкову анестезію, провів дослідження онкології. На X Всерос. з'їзді хірургів у 1910 обраний тов. голови. Був засновником приват. єврейськ. училища 3-го роз. У 1913 на засіданні Тов. одес. лікарів, уперше в історії хірургії порушив питання про органозберігаючі операції. Автор понад 80 праць присвяч. хірургії. 1921 створив Клінічний інст. (Інст. удосконалення лікарів), де став проф., зав. каф. хірургії.

²⁸ ДАОО. Ф. П-2. Оп. 1. Спр. 401. Арк. 16зв., 18.

²⁹ Ibid. Арк. 4-4зв.

³⁰ Ibid. Арк. 28зв.

самооборонця було поранено³¹. Дорогою від вул. Степової до Єврейської лікарні (район Молдаванка) лікарі Швидкої допомоги бачили погромників і солдатів – «велику кількість військ», пограбовані крамниці, постійно чулася стрілянина. На вулицях всюди валявся крам з пограбованих будинків і крамниць. На розі вул. М'ясоїдівської та Прохоровської, лікарі знайшли ще 5 поранених та один труп жертв погрому³². На вул. М'ясоїдівській також проходила сутичка самооборони з солдатами та «хуліганями», багато поранених³³.

За доповіддю доктора Л. Розенфельда³⁴ у цьому районі вже почався погром, причому «хулігани» грабували під захистом патрулів солдатів і козаків. Погромники просунулися від вул. Прохорівська до вул. Колонтаївська та Дальницька, де стріляниною з вікон по городових «було вбито кілька людей». Карета Швидкої допомоги разом із І. Радецьким була викликана в район М. Арнаутська – пр. Олександрівський, де лікарі знайшли пораненого городового О. Губея, який незабаром помер від колотих і різаних ран. Наглядача Михайлівської дільниці Г. Полянчинова побив натовп³⁵.

Згодом карета Швидкої допомоги виїхала на ріг вул. Поштової та пр. Олександрівського, де знайшла 8-9 вбитих від вибуху бомби, що кинули у «маніфестацію» самооборонців (цікаво, що про подібну подію з вбитими бомбою 6 чол. (у тому числі і відставний полковник), згадують лікарі у доповідях про 19 жовтня, скоріш за все події 18-20 жовтня сплели в один кровавий кошмар, або був певний сенс змішувати події 18 і 19 жовтня)³⁶. Можна констатувати, що район міста «Молдованка» та частина центру (вул. Херсонська, Преображенська та Ямська) ввечері 18 жовтня стали районами вуличної війни.

18 жовтня до двох годин дня Канцелярія одеського губернатора отримала повідомлення про захоплення деяких поліцейських ділянок, звільнення заарештованих 16 жовтня, про те, що 2 поліцейських вже було вбито, 10 поранено, 22 обеззброєно. Надіслані патрулі з військових і поліції були обстріляні бойовиками самооборони з вікон і дахів окремих будинків. Наприкінці дня вже йшлося про різні цифри жертв (понад 60 осіб, або «188 трупів»³⁷). За наказом градоначальника Д. Нейдгардта поліція та війська покинули свої пости, їм було наказано не втручатися у конфлікти. Градоначальник звернувся до мешканців Одеси із закликами звертатися до поліцейських ділянок чи приставів, щоб відновити лад у місті та поліцейську охорону. Він вважав, що це можливо, «якщо біля кожного городового стане 10 громадян, яким він довірить своє життя»³⁸. Фактично градоначальник став тригером подальшого розвитку кривавих подій.

З доповіді доктора Й. Песхера стає зрозумілим, що вранці 19 жовтня, коли карета Швидкої допомоги знову виїхала до аптеки Гарника, де було багато поранених, лікарі побачили, що по вул. Прохорівська та Степова «стояли солдати», а між ними вешталися юрби погромників, чулися окремі постріли. «Нічні» поранені також фіксувалися у лазнях Ісаковича³⁹.

³¹ Ibid. Арк. 15зв.

³² Ibid. Арк. 9.

³³ Ibid. Арк. 22.

³⁴ Розенфельд Лазар (?-1948) – проф., зав. каф. Одес. мед. інституту та зав. каф. Одес. фармацевт. інст.

³⁵ ДАОО. Ф. П-2. Оп. 1. Спр. 401. Арк. 15.

³⁶ Ibid. Арк. 19зв.

³⁷ Ibid. Арк. 28зв.

³⁸ Малахов В.П., Степаненко Б.А. Одесса... С. 146.

³⁹ ДАОО. Ф. П-2. Оп. 1. Спр. 401. Арк. 13.

Вранці 19 жовтня (за іншою версією – у другій половині дня 18 жовтня) з порту по Ланжеронівській почала рухатися процесія портових вантажників, що були об'єднані ворожнечею до євреїв та революціонерів. На початку процесії «прості люди» несли ікони, портрети царя та державні прапори, що їм роздали «організатори» на Митній площі та у Портовій поліцейській ділянці. Частина маніфестантів співала державний гімн, деякі скандували «Бей жидов!». Зупинившись дорогою біля резиденцій градоначальника, маніфестанти почули промову Д. Нейдхардта, який привітав «патріотів» і закликав їх відслужити панахиду по загиблим у Соборі. В той же час командуючий Одеським військовим округом генерал О. Каульбарс, бачачи агресію натовпу, попросив людей розійтися. Але процесія просувалася далі і на її шляху лікарі Швидкої допомоги фіксували нові і нові злочини. Доктор Й. Бальтер свідчив, що вранці 19 жовтня, карета Швидкої допомоги приїхала за викликом на вул. Пушкінську ріг Ланжеронівської, знайшовши там, у калюжі крові, людину поранену фінським ножем⁴⁰. Об одинадцятій ранку карета вже була на вул. В. Арнаутській, 44 в квартирі відомого спортсмена С. Уточкіна⁴¹, який отримав від «погромника» колоту рану спини, коли «маніфестація» йшла від міської Думи по Пушкінській. С. Уточкін свідчив, що «хулігани» накинулися на старого єврея, за якого спортсмен заступився і в бійці його пірнули ножем (потрапив на сім тижнів до лікарні)⁴².

Коли натовп наближався до Кафедрального Собору, з вікон редакції газети «Южное обозрение» (вул. Гаванна, 10) та навколишніх будівель пролунали постріли, від яких загинуло два прапороносці та хлопчик, який ніс ікону, після того як маніфестація рушила далі Дерибасівською в неї ще раз стріляли та кинули бомбу⁴³. Ці постріли стали новим тригером і вже за цим сценарієм помсти розвивалися події погрому 19-21 жовтня. Маніфестантами було розгромлено редакцію газети, окремі групи маніфестантів почали погром багатих єврейських магазинів годинників і золотих речей на Дерибасівській.

Об 11 годині до центру вирушила ще одна «патріотична маніфестація» (з іконами та портретами царя), що зібралася біля Херсонської поліцейської ділянки. У доповіді доктора Л. Розенфельда фіксується, що натовп пройшов Херсонською повз Валихівського провулку «біля клініки», на чолі натовпу йшли городові, а позаду – військовий оркестр (грав державний гімн) і стрій солдатів⁴⁴. У той же день на розі вул. Дерибасівської та Рішельєвської у козацьку сотню було кинута дві бомби (анархістськими або есерівськими бойовиками). Після літургії біля Соборної площі сталися сутички між прибічниками різних поглядів, які переросли у напади учасників «патріотичної» маніфестації.

Вдень 19 жовтня карета Швидкої допомоги їхала на виклик, коли на Дерибасівській її зупинили та попросили перев'язати пораненого склом чоловіка. Лікарі бачили, що натовп погромників, на чолі з городовим, намагався відкрити ставні та двері багатого магазину

⁴⁰ ДАОО. Ф. П-2. Оп. 1. Спр. 401. Арк. 20.

⁴¹ Уточкін Сергій Ісайович (1876-1915) – спортсмен, пілот-авіатор, пропагандист авіації, журналіст. Брав участь у велосипед. та автомобіль. перегонах, займався вітрильним, ковзанярським, мотоциклетним спортом, плаванням, тенісом, фехтуванням, веслуванням, боксом, боротьбою, джіу-джитсу, легкою атлетикою... був неоднораз. чемпіоном спорт. перегонів, одним з найперших футболістів Одеси, у 1910 став другим льотчиком в імперії.

⁴² ДАОО. Ф. П-2. Оп. 1. Спр. 401. Арк. 10.

⁴³ Малахов В.П., Степаненко Б.А. Одесса... С. 146.

⁴⁴ ДАОО. Ф. П-2. Оп. 1. Спр. 401. Арк. 8, 22.

годинників та ювелірних прикрас Й. Боржанського (вул. Дерібасівська, 31), городовий стріляв у вікна, погромники ломачами намагалися вирвати ставні. У цей же час Дерібасівською рушив екіпаж із двома поліцейськими чинами, що безсистемно «стріляли вгору». Лікарі вказують, що на вулиці з'явилася самооборона, лунали постріли і лікарі були змушені заховатися у Колодязному пров., де перев'язали кілька поранених «громил». Згодом на Дерібасівську вийшов загін солдатів, «погромники» зустрічали його криками «ура»⁴⁵.

Вдень лікарі «Швидкої» проїжджаючи перехрестя вул. Єврейська та Ремісничка, неподалік поліцейської ділянки побачили «до 20 поліцейських з револьверами», а поруч труп з вогнепальними пораненнями, згодом з'ясувалося, що цей загиблий – учень музичного училища Фрідель Штрот (можливо самооборонець).

О другий годині дня в аптеці Гурського лікарі «швидкої» допомогли 14-річному підлітку П. Соловійову з вогнепальним пораненням⁴⁶. У той же час карета «швидкої» з докторами Є. Беловим і М. Дітериксом⁴⁷ спинилася на розі вул. Гільової та Ніжинської, де перев'язали поранених. У цьому районі лікарі побачили «розбиті та розграбовані магазини», а навколо натовп погромників з ломачами та трубами і «з національними прапорами», у натовпі були присутні чини поліції. Цей натовп оточив чиновників контрольної палати та кричав: «Ми вам покажемо! Ваш будинок намічений!». Як свідчить доктор Є. Белов, солдати залпами обстріляли будинок на вул. Ніжинська, а потім вишикувалися на Ніжинській, рушили до Соборної площі, обстрілюючи вікна будинків і прострілюючи всю вулицю. Натовп погромників рушив ззаду війська. На місці, де були зроблені залпи, лікарі бачили кілька поранених і вбитого⁴⁸.

Згодом на вул. Поштова доктори Є. Белов і М. Дітерікс знайшли єврея з проломленим черепом. «Швидку» викликали і на Молдаванку (Градоначальницька, 13), де погромники вбили крамаря Ш. Вайнштейна, відрізавши у трупа кінчик носа. Пів на третю «швидка», за викликом виїжджала на Пушкінську-Поштову та на Рішельєвську, де біля Олександрівської поліцейської ділянки (вул. Пантелеймонівська, 21) побачили натовп погромників, що йшов разом із «патрулем солдатів з офіцером», у тому районі лікарі знайшли побитим (струс мозку) «студента закордонного університету» Ісака Вілька, там же виявився поранений селянин Яковлев з раною голови. На розі з В. Арнаутською лікарями було надано допомогу 17-річному робітникові М. Шпрунту (можливо члену самооборони), пораненому солдатською кулею в живіт, а на Тираспольській вулиці карета «Швидкої» прийняла чоловіка «пораненого в голову револьверними кулями»⁴⁹.

Погром продовжувався на вул. Єврейській, де «хулігани» стріляли весь вечір 19 жовтня і всю ніч на 20 жовтня, ломилися у ворота будинків і вимагали «видати жидів». Завдяки дружині капітана РОПІТ Федоренко, кілька єврейських родин було врятовано, бо

⁴⁵ Ibid. Арк. 5.

⁴⁶ Ibid. Арк. 16.

⁴⁷ Дітерікс Михайло Михайлович (1871-1941) – хірург, вчився універ-ті та Військ.-мед. академії, док. медицини. У 1905-07 – ординат. Одес. міс. лікарні, ст. лікар одес. лікарні Каспер. громади сестер милосердя, з 1907 – приват-доц. універ-ту (Одеса). 1908-14 – ст. ординат. Царськосель. госпітально палац. відомства, проф. Київ. універ-ту; 1919-24 – проф. Таврій. універ-ту, зав. хірург. відділ. туберкульоз. інстит. Сакського курорту, піонер сонцелікування кісткового туберкульозу, дослід. легеневої хірургії.

⁴⁸ ДАОО. Ф. П-2. Оп. 1. Спр. 401. Арк. 1-13в.

⁴⁹ Ibidem.

вона запевняла «хуліганів», що у будинку, де вона мешкає, живуть «тільки православні»⁵⁰. 19 жовтня погром перекинувся і на робітничий район «Пересип», про що свідчить розміщений у газеті некролог вбитого на «Пересипу» студента 2-го курсу філологічного факультету І. Шелудченка (в некролозі від «Одеської громади української молоді» згадується, що І. Шелудченко: «брав участь в обороні... намагався зупинити зграю озвірілих громил, що прямували до бідної крамниці фарб, був пронизаний шістьма, напевно, хуліганськими, кулями... за своїми політичними переконаннями належав до Р.У.» (скоріш за все це прихована назва партії РУП).⁵¹

Вранці 20 жовтня «швидка» (доктора Й. Бальтер, Й. Пескер, І. Радецький) була викликана за адресою вул. Єврейська, 2, де був знайдений «важко поранений... у кількох місцях палицею» євреї із розбитою головою. Коли лікарі перев'язали жертву, навпроти утворилася юрба «хуліганів», згодом до них підїхала людина на коні «в синіх формених штанах», свиснула, і юрба почала громити тютюнову лавку на Єврейській, 1⁵². У цей час із будівлі поліцейської ділянки, що була навпроти, кілька городових заохочували «громил» продовжувати погром⁵³. На вул. Пантелеймонівська тривало «жваве пограбування», незважаючи на те, що недалеко було багато солдатів і офіцерів, поруч поліцейська ділянка (Пантелеймонівська, 21).

О десятій ранку доктори Й. Бальтер та І. Радецький прибули до Олександрівської поліцейської дільниці, де надали першу допомогу комерсантам М. Блюменфельду, А. Пейсиховичу та його сину (у всіх забої голови, струси мозку). За розповідями потерпілих, їх «зняв» з карети та побив натовп «хуліганів» на розі Новорибної та Пушкінської. Офіцер, який знаходився у дільниці, розповів, що він вирвав постраждалих з рук натовпу, після перев'язки він зголосився проводити поранених на вокзал.

Об 11.30 інша «швидка» (з Й. Перкелем) була викликана на вул. Грецьку, 20, де було поранено «ремісника Черняхівського» в якого стріляв жандарм. На розі Грецької та Карантинної знаходився поранений у живіт кулею жандарма завідувач інженерної дистанції Бржозовський, там же фіксувався «величезний натовп хуліганів». На розі Грецької-Рішельєвської натовп погромників почав бити єврея, але вартовий вистрілив, одного хулігана було поранено, натовп розбігся (перший зафіксований випадок боротьби військ проти погромників). О пів на четверту «швидка» була викликана до Михайлівської поліцейської ділянки (вул. Михайловська, 34), де знаходився керуючий дріжджовим заводом Сонцебахера А. Стелла, «поранений молотком» погромника. Згодом «швидка» вже була на Михайлівській, 55, де з вогнепальною раною перебувала О. Іваш'янова 16 років. Проїжджаючи по вул. Михайлівській лікарі «швидкої» бачили «величезний натовп» погромників, у супроводі городових, а на вул. Госпітальній наслідки великого погрому⁵⁴.

О пів на третю дня лікарі «швидкої» на розі вул. Грецької-Карантинної знайшли чоловіка, що був поранений багнетом у живіт, він виявився чиновником канцелярії одеського градоначальника П. Скрильовим. Коли чиновник проходив біля П-ї Бульварної

⁵⁰ Ibidem.

⁵¹ Гончарук Т. До питання про висвітлення подій єврейського погрому... С. 160-161.

⁵² ДАОО. Ф. П-2. Оп. 1. Спр. 401. Арк. 17.

⁵³ Ibid. Арк. 53в.

⁵⁴ Ibid. Арк. 7.

ділянки «хулігани» та солдати прийняли його за єврея, побили та поранили. На вул. Базарній підбрали труп чоловіка, можливо із самооборони (у той же день, увечері, ще двох пораних було знайдено на вул. Базарній, 45).

О четвертій годині дня «швидка» (Й. Пескер і студент-санітар Кафман) просувалася вулицею М. Арнаутською, почувши стрілянину на вул. Ремісничка та побачивши, що вздовж вулиці, у напрямку вул. Успенська, рухався натовп на чолі з «людиною у цивільному з револьвером і кинджалом», двома городовими з револьверами, «громилами» з ломами та сокирами, 20-60 солдатами з офіцерами (вул. Базарна-Успенська). На розі вул. Базарна лікарі знайшли кілька трупів, як вирішили вони – «самооборонців вбитих солдатами». Й. Пескер свідчив, що біля будинку № 18 по Ремісничій до офіцера підійшов «хлопчик з ножом у руках», щось сказав йому і той скомандував натовпу «вільні сюди», натовп оточив крамничку, в цей час у нападників хтось вистрілив, після чого солдати стали обстрілювати будинок. Після відходу солдатів лікарі підїхали до крамнички, де знайшли труп старого єврея із розбитим черепом, у дворі молодого чоловіка з вогнепальною ранною⁵⁵. Згодом біля вказаного дому погромники побачили «сестер» (Червоного хреста) і гукнули «а ось вони», кинулися за ними до підїзду, городові почали стріляти у підїзд та вікна підвалу, солдати обстрілювати будинок. Згодом, ще одна «швидка» (з докторами Я. Бардахом та Є. Беловим) була викликана на ріг Базарної та Ремісничої для допомоги пораним⁵⁶, біля будинку допомогу раненим надавали дві сестри з пов'язками Червоного Хреста⁵⁷.

Вранці 21 жовтня «швидка» з доктором Й. Бальтером отримала виклик на вул. Скиданівську, 4 (Молдаванка), де було чотири пораних, але там вже допомагали пораним «леткі загони» санітарів. Далі «швидка» попрямувала на вул. Новоінститутську, 28, де знайшла «з розбитою головою керуючого домом» Я. Кучеровського.

О першій годині дня разом із доктором Я. Бардахом виїхали на виклик торговця Л. Гельмана, який розповів, що він із сім'єю сховався на горищі будинку по вул. Михайлівська, 29, але натовп «хуліганів» на чолі з городовим, витягли їх і побили (Л. Гельман отримав від городового удар револьвером), потім Л. Гельмана вивезли до Михайлівської ділянки, де його побили палицями козаки, і згодом, неприємного, викинули на вулицю. Згодом «швидка» опинилася у Тюремному пров., де були знайдені два єврея з вогнепальною та битими ранами. О четвертій дня «швидка» прибула на Пересип (район «Скачки»), де натовп хуліганів побив єврейку⁵⁸.

Вдень «швидка» побувала на вул. Колонтаївська, де знайшла у будинку № 28 труп побитого старого та кілька пораних, двір у розбитих меблях. На вул. Прохорівська фіксувалося продовження погрому, військові стріляли по дахах, щоб утворити атмосферу терору. Юрба «громил» заповонила вулицю, з вікон викидали меблі та речі, сортували речі та віддавали солдатам частину награваного. Те саме відбувалося і в Лютеранському пров. Солдати обстріляли будинок (по вул. Картамишевська, 5), після чого озвірілий натовп погромників кинувся до будинку, на очах солдат і лікарів всіх хто попадався «під руку»

⁵⁵ Ibid. Арк. 6.

⁵⁶ Ibid. Арк. 2, 10.

⁵⁷ 19-22 жовтня по місту їздили карети «польові групи санітарів», «легкі загони» санітарів-студентів з пов'язками Червоного Хреста.

⁵⁸ ДАОО. Ф. П-2. Оп. 1. Спр. 401. Арк. 12.

(євреїв) вбивали сокирами та палицями, у тому числі дівчат і дітей (фіксувався випадок, коли маленький дитині розбили голову). Лікарі намагалися припинити насильства та звернулися за допомогою до офіцера, що був присутній «на погромі». Але той зухвало відповів, що євреї отримали належну помсту «раз не хотіли уряду»⁵⁹.

21 жовтня командувач округом генерал О. Каульбарс⁶⁰ скликав нараду поліційних приставів, на якій заявив: «До мене доходять відомості, що чини поліції не тільки не застосовують заходів до припинення погромів і насильств, а й самі, перевдягаючись, беруть у них участь». Вказавши, що «всі ми в душі співчуваємо цьому погрому», він все ж наказав: «Застосовувати найрішучіші заходи проти тих будинків, з яких стріляють і кидають бомби..., винищувати на місці зброєю всіх без винятку грабіжників, нападників на будинки, магазини та мирних жителів». У той же час британський консул в Одесі Чарльз Стюарт Сміт звернувся до градоначальника Д. Нейтгарта з протестом, закликаючи припинити погром, повернути поліцію до виконання своїх обов'язків. У доповіді Міністерству закордонних справ Великобританії він вказував, що погром «був підготовлений та організований поліцією, яка відкрито контролювала роботу з руйнувань, грабежів і вбивств»⁶¹.

Наказ про «покарання погромників» дійшов до військових частин, що стояли на вулицях міста, вранці 22 жовтня. Газети вказували, що ще вночі на 22 жовтня: «...у багатьох місцях тривала ще посилена стрілянина. З ранку у центрі міста спостерігається деяке заспокоєння. На околицях вбивства та пограбування населення продовжуються»⁶². 22 жовтня масові пограбування та вбивства припинилися, але поліція «поводилася вкрай зухвало». Влада ввела військовий стан в Одесі, що привело до поступового згасання погрому.

Вранці 22 жовтня дві карети «швидкої» виїхали на Молдованку, до району, що найбільше постраждав від погрому. Докторів Й. Бальтера та де Буше⁶³ вразили великі натовпи єврейських родин, що йшли з Молдаванки до центру міста. На вул. Картамишевська «швидка» допомогла шести пораненим, в тому числі й побитому у поліцейській ділянці студенту В. Любовичу. У той час поширювалися чутки про можливе побиття «всієї одеської інтелігенції». На вул. Колонтаївська лікарі «швидкої» «знайшли» трупи купця Г. Тріншендріша та його двох синів, пораненими його дружину та доньку.

О 9-й вечора лікарі «швидкої» прибули до Міської Народної аудиторії, де ховалося бл. 1 600 євреїв, з яких 25 виявилися пораненими⁶⁴. Вранці 23 жовтня «швидка» прибула на вул. Московська («Пересип»), де вони фіксували колоті рани на тілі меламеда Й. Луманського та його дружини (меламед розповідав, що його сусідка, разом з «хуліганами та поліцейським, увірвалася до його помешкання та почала наносити ножом удари»). Останні випадки погрому фіксувалися вже 27 жовтня, коли: «хуліганами були підколоті»

⁵⁹ Ibid. Арк. бзв.

⁶⁰ Каульбарс Олександр Васильович (1844–1925) барон, брав участь у придушенні Польськ. повстання 1863, у Хивин. поході 1873, рос.-тур. війні 1877–78, у придушенні боксер. повстання у Китаї 1900–01, генерал від кавалерії (1901), з 1904 – ком. Одес. воен. округом, 8 жовтня 1905 повернувся з рос.-япон. війни, де командував 2-ю Маньчжур. армією (1904–05), повернувся до Одеси і знову був призначений ком. Одес. воен. округом.

⁶¹ Smith J.S. The Last Time. Privately Published, 2019. P. 54–55.

⁶² Русское слово. 1905. 22 октябрия.

⁶³ ДАОО. Ф. П-2. Оп. 1. Спр. 401. Арк. 22.

⁶⁴ Ibid. Арк. 10зв., 12зв.

два турка, а біля Бульварної дільниці був городовий поранив шашкою слюсаря Г. Голоскова, якого постовий «прийняв за єврея» (свідчення Й. Перкеля)⁶⁵.

Одеський погром викликав великий «всеросійський скандал», «ліва» преса звинувачувала владу міста у потуранні погромникам або в організації погрому. Поліція повідомила, що у погромі було вбито щонайменше 400 євреїв і 100 «неєвреїв» (по відомостях цвинтарних доглядачів на християнському цвинтарі було поховано 86 осіб, з них бл. 40 членів самооборони та революційних дружин, до 10 поліцейських і військових, інші – «погромники»). До лікарень поступило більш ніж 600 пораних, з яких майже дві третини складали євреї, що постраждало бл. 1 600 будинків, квартир і крамниць.

Були й інші цифри так доктор Г. Гімельфарб⁶⁶ вказував, що вбитих під час погрому за понад 1 100 осіб, а пораних і понівечених – до 3 тис. (в газетах вказували до 5 тис.)⁶⁷. Одесити звинувачували градоначальника Д. Нейдхарта у тому, що він нацьковував погромників на студентів університету. У С.-Петербурзі професори університету з Одеси Є. Щепкін, М. Ланге та Б. Вериги вимагали від прем'єр-міністра С. Вітте «змістити» Нейдхарта⁶⁸. Слідство сенатора О. Кузьминського констатувало «бездіяльність влади», О. Каульбарс відхилив звинувачення у тому, що його війська брали участь у погромі, виправдовувався, що він не міг самостійно вжити заходів проти погромників, оскільки Д. Нейдхардт не прийняв рішення розгорнути війська для припинення заворушень (бо такий наказ – прерогатива губернатора, який відповідає за підтримання порядку в місті). Д. Нейдхардт стверджував, що він намагався захистити життя поліцейських, за його словами повинні були спершу боротися з групами самооборони, «які стріляли по них», перш ніж стримувати погромників.

Висновки. Аналіз подій початок погромів в Одесі вказує на те, що погроми були наслідком активного нацьковування поліцейських чинів, військових, можливо, регіональної влади, на євреїв. Чини поліції, бажаючи помститися за напади революціонерів на поліцейські ділянки та своїх колег 16-18 жовтня, бажаючи «поживитися» за рахунок майбутнього погрому, влаштовували провокації, спрямовуючи частину «православних маніфестантів» на «єврейські» магазини та будинки. Фіксувалися випадки, коли поліцейські та військові самі стріляли, а натовпу «маніфестантів» вказували на постріли «з будинків євреїв». Можна констатувати, що одеський погром почався у другий половині 18 жовтня 1905 р., з подій як у центрі міста, так і на Молдаванці.

З іншого боку, революційні бойовики (анархісти, есери, та, можливо, «самооборонці»), бажаючи змодельювати початок загального повстання (або загального страйку) стріляли та жбурляли бомби, як у поліцейських і військових, так і в «маніфестантів», які, на той час, ще не перетворилися у «погромників». Загибель поліцейських, кількох солдат і випадкових учасників «маніфестації» стали тригером до посилення погрому у другий половині 19 жовтня 1905 р. Військові, під час погромів (до

⁶⁵ Ibid. Арк. 24.

⁶⁶ Гімельфарб Григорій Ілліч (1857-1928) – док. медицини, працював у галузі оператив. гінекології у клініках Берліна, Дрездена, Відня, Парижа. Заст. голови Тов. одес. лікарів. З 1920 – проф. Одес. клініч. інституту. Член Палестин. комітету, зам. гол. Єврей. літ. тов.

⁶⁷ Русское слово. 1905. 25 октябрия; ДАОО. Ф. П-2. Оп. 1. Спр. 401. Арк. 26.

⁶⁸ Гончарук Т. До питання про висвітлення подій єврейського погрому... С. 160.

21 жовтня 1905 р.), активно допомагали погромникам, обстрілюючи мирні квартали або вступаючи у сутички із самообороною. Погромники зустрічали солдатів криками «ура», вважаючи їх своїми союзниками, військові прикривали «маніфестації», брали участь у грабунках під час погрому, солдати та поліція стріляли лише у «самооборонців». Помилка дослідниці І. Дружкової, що висвітлювала акторів погрому, у тому, що вона твердила, що «війська і поліція повністю відсторонилися від захисту міста»⁶⁹.

Лікарі «швидкої допомоги», які бачили жахіття та звірства погромів, злочинну поведінку поліції та військових, надали свідчення, де емоційно були на боці жертв погрому та революціонерів, але ці свідчення могли стати приговором місцевій імперській владі. Владні імперські структури зробили все, щоб покласти свідчення про жахіття погрому, про зловживання поліції та армії «під сукно». Треба віддати шану одеським лікарям, що у смертельно небезпечних умовах надавали допомогу всім хто цього потребував у страшні дні одеського погрому жовтня 1905 р. Дослідження одеського погрому 1905 р. ще потребує прискіпливого аналізу поліцейських і «сенаторських» звітів, аналізу мемуарів і революційної преси.

Viktor Savchenko

Bloodbath on Freedom Day: Testimonies of Odesa Ambulance Doctors about the Victims of the Jewish Pogrom of October 18-21, 1905

Abstract: The events of the terrible Jewish pogrom of October 18-21, 1905 in Odesa have been almost completely unstudied by scholars and are superficially reflected in Ukrainian historiography. The study of the events of the pogrom allows us to assert that the provocations that preceded the pogrom were organized by both representatives of local authorities, police and military personnel, and revolutionaries (socialist-revolutionaries, anarchists), who sought to incite the population to a general uprising against the imperial government.

The article analyzes a unique historical source that has not been studied by historians – reports-testimonies of Odesa Ambulance Doctors (October-November 1905). These testimonies recorded cases when the pogrom began with the incitement of police officers to the Jewish population of Odesa, with the organization of crowds of so-called ‘orthodox demonstrators’ near police stations (by the leadership of these stations), some of whom, after a few hours, turned into pogromists. The ranks of the police, the army, and the administration hoped to have material and political gain from the upcoming pogrom, wanting to take revenge on the ‘revolutionaries’ for the political changes of October 1905 and attacks on police stations. It is possible to argue that the pogrom in Odesa began in the second half of October 18, 1905, with events both in the very center of the city and on its outskirts ‘Moldavanka’. A significant part of the so-called ‘orthodox demonstrators’ already on October 19, 1905. took part in the pogrom under the slogans ‘for faith, the tsar and the fatherland’. Part of the military of the imperial army, under the leadership of officers, helped the pogromists, shot at the ‘self-

⁶⁹ Дружкова І.С. «Одесские новости»... С. 297-298.

defence', shelling peaceful neighbourhoods, covered the crowds of pogromists with military force, taking part in the looting during the pogrom. It can be argued that the pogrom in Odesa was organized by the city leadership, higher police ranks and individual military commanders of the city garrison.

Keywords: Odesa, Jews, pogrom, police, military, self-defence, revolutionaries